

ADABIYOTSHUNOSLIK ATAMALARINING SEMANTIK TAHLILI

Ziyadullayeva Saodat Murod qizi

E-mail: saodatziyadullayeva147@gmail.com

Hikmatulloyeva Gulsanam Xushvaqto'vna

E-mail g.hikmayulloyeva@gmail.com

Denov Tadbirkorlik Pedagogika Instituti

Filologiya va tillarni o'qitish: ingliz tili yo'nalishi 1-bosqich talabalari

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20269154>

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada o'zbek adabiyotshunoslikning atamalarining semantic xususiyatlari, ularning ma'no tuzilishi va semantic qatlamlari keng tahlil qilinadi. Adabiyotshunoslik terminologiyasida arabcha, forsha, rus va xalqaro manbalardan o'zlashgan atamalar semantic jihatdan o'rganiladi. Shuningdek, atamalarning ko'p ma'noqlik ya'ni polisemiya, sinonimiya va anatomiya hodisalari badiiy adabiyot ilmi doirasida ko'rib chiqiladi

Kalit so'zlar: adabiyotshunoslik, semantika, atama, terminologiya, polisemiya, sinonimiya, ma'no.

KIRISH

Har qanday fan sohasining rivojlanishi, birinchi navbatda, uning atamalar tizimining shakllanishi va boyishi bilan bog'liq. Adabiyotshunoslik — badiiy adabiyotni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganuvchi fan sifatida o'ziga xos atamalar majmuasiga ega. Ushbu atamalar yordamida adabiy hodisa va jarayonlar aniq, lo'nda hamda ilmiy tarzda ifodalanadi.

Adabiyotshunoslik terminologiyasining semantik tahlili — bu atamalarning ma'no tuzilishini, semantik qatlamlarini va qo'llanish doirasini o'rganish demakdir. Bunday tahlil nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki atamalarning to'g'ri tushunilishi va qo'llanilishi ilmiy muloqotning asosiy sharti hisoblanadi.

O'zbek adabiyotshunosligining tarixi juda qadimiy bo'lib, Alisher Navoiy, Bobur, Lutfiy kabi buyuk mutafakkirlar asarlarida turli adabiy-badiiy tushunchalar o'z ifodasini topgan. Keyinchalik, XX asrda o'zbek adabiyotshunoslik ilmining jadal rivojlanishi natijasida ko'plab yangi atamalar kirib keldi va mavjud atamalar semantik jihatdan boyidi.

Maqolaning maqsadi adabiyotshunoslik atamalarini semantik tahlil qilish orqali ularning ma'no xususiyatlarini, kelib chiqishi va qo'llanish xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda sinxron va diaxron yondashuvlar, qiyosiy-tarixiy hamda semantik-komponentsial tahlil usullaridan foydalanilgan.

ADABIYOTSHUNOSLIK ATAMALARINING TARIXIY TARAQQIYOTI

O'zbek adabiyotshunoslik atamalarining shakllanish jarayoni bir necha asrlarni o'z ichiga oladi. Ilk bor qo'llangan adabiy-nazariy tushunchalar ko'pincha arab va fors tillaridan o'zlashtirilgan. Masalan, "she'r", "qasida", "g'azal", "ruboiy", "maqola", "bayt", "qofiya", "radif" kabi atamalar arab tiliga mansub bo'lib, o'zbek adabiy tafakkuriga erta o'rta asrlardayoq singib ketgan.

Fors tili ta'sirida shakllangan atamalar orasida "dostonchilik", "masnavi", "masnaviyot", "tazmin", "nazira" kabi tushunchalarni keltirish mumkin. Bu atamalar o'zbek klassik adabiyotining Sharq adabiy an'analari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida jadidchilik harakati bilan bog'liq holda o'zbek adabiyotshunosligiga yangi atamalar kirib keldi. "Roman", "novella", "drama", "tragediya",

"komediya", "lirika", "epik", "dramatik" kabi g'arb adabiy janrlariga oid atamalar rus tili orqali o'zbek adabiyotshunosligiga o'tdi.

Sovet davrida adabiyotshunoslik atamalarining katta qismi rus tilidan bevosita yoki tarjima yo'li bilan kirib keldi. "Realizm", "romantizm", "modernizm", "metod", "obraz", "kompozitsiya", "syujet", "fabula" kabi atamalar ushbu davrning mahsuli hisoblanadi.

Mustaqillik davri adabiyotshunoslik terminologiyasida yangi bir bosqichni anglatadi. Bu davrda bir tomondan milliy terminologiyani tiklash va boyitish, ikkinchi tomondan jahon adabiyotshunosligining zamonaviy atamalarini o'zlashtirish jarayoni kuchaydi. "Postmodernizm", "dekonstruktsiya", "intertekstuallik", "narrativ", "diskurs" kabi zamonaviy atamalar ushbu davrda faol qo'llana boshladi.

ATAMALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Adabiyotshunoslik atamalarining semantik xususiyatlarini tahlil qilishda avvalo ularning ma'no tuzilishiga e'tibor qaratish lozim. Har bir atama o'zining denotativ (asosiy) va konnotativ (qo'shimcha) ma'nolariga ega. Masalan, "obraz" atamasi denotativ jihatdan badiiy adabiyotdagi kishilarning badiiy-estetik tasviri degan tushunchani ifodalasa, konnotativ jihatdan turli hissiy-emotsional qo'shimcha ma'nolarni ham o'z ichiga oladi.

Adabiyotshunoslik atamalarida polisemiya (ko'p ma'nolilik) hodisasi keng tarqalgan. Masalan, "kompozitsiya" atamasi: 1) asarning qurilishi va tuzilishi; 2) syujet elementlarining joylashishi; 3) musiqiy asar; 4) tasviriy san'atda rasmning qurilishi ma'nolarida qo'llaniladi. Bunday ko'p ma'nolilik terminologik aniqlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Sinonimiya hodisasi adabiyotshunoslik terminologiyasida ham mavjud. "Syujet" va "voqeabandlik", "fabula" va "voqealar rivojlanishi", "lirik qahramon" va "lirik men", "konflikt" va "ziddiyat", "personaj" va "qahramon" kabi sinonim atamalar juftlarini keltirish mumkin.

Ba'zi adabiyotshunoslik atamalarida antonimik munosabatlar ham kuzatiladi. "Komik" va "tragik", "lirik" va "epik", "romantizm" va "realizm", "balandparvoz uslub" va "sodda uslub" kabi antonim juftlar atamalar semantikasida ziddiyatli tushunchalarni ifodalaydi.

Adabiyotshunoslik atamalarida metaforizatsiya jarayoni alohida o'rin tutadi. Ko'plab atamalar metaforik asosda shakllangan: "asar skeleti" (kompozitsiya), "voqealar zanjiri" (syujet), "konfliktning cho'qqisi" (kulminatsiya), "asarning ruhi" (g'oya) kabi birikmalar adabiy tahlilning jonli ifodasiga xizmat qiladi.

SEMANTIK QATLAMLAR VA TERMINOLOGIK MUAMMOLAR

Adabiyotshunoslik atamalarini semantik qatlamlari nuqtai nazaridan tahlil qilganda, uchta asosiy qatlamni ajratish mumkin: terminologik yadro, periferiya va kontekstual ma'no. Terminologik yadro — atamaning asosiy, ilmiy jihatdan belgilangan ma'nosi; periferiya — uning kengaygan va ko'chma ma'nolari; kontekstual ma'no esa muayyan matn yoki ilmiy maqolada qo'llanilgan maxsus ma'nosidir.

O'zbek adabiyotshunosligidagi terminologik muammolardan biri — atamalarning normlashtirilmaganligidir. Bir xil tushunchani ifodalash uchun turli olimlar turli atamalardan foydalanadilar. Masalan, "leitmotiv" va "bosh motiv", "proleptik" va "oldindan ishora", "retrospektiv" va "o'tmishtga qaytish" kabi juftlarda terminologik birlik saqlanmaydi.

Ikkinchi muhim muammo — arabcha va forscha atamalarning o'zbek tilidagi semantik o'zgarishlaridir. Ko'plab atamalar asl manbadagi ma'nosini qisman yoki to'liq yo'qotib, yangi semantik mazmun kasb etgan. "Bayt" so'zi arabchada uy ma'nosini anglatasa, o'zbek adabiyotshunosligida ikki misrali she'riy birlik tushunchasini ifodalaydi.

Uchinchi muammo — xalqaro atamalarning o'zbek tiliga moslashishi jarayonida semantik o'zgarishlar ro'y berishi. "Romantizm" atamasi o'zbek adabiyotshunosligiga kirib kelganda, uning ma'nosi bir oz torayadi yoki kengayadi, chunki o'zbek milliy adabiyotidagi romantik an'analar g'arb romantizmi bilan to'liq mos kelmaydi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda "intertekstuallik", "metanarrative", "postkolonial adabiyot", "gender adabiyotshunoslik" kabi yangi atamalar kirib kelmoqda. Bu atamalarning o'zbek tilida semantik jihatdan to'liq anglashilishi va moslashtirilishi hozirgi terminologiyaning dolzarb vazifalaridan biridir.

XULOSA

Adabiyotshunoslik atamalarining semantik tahlili ushbu terminologiyaning murakkab va ko'p qatlamli tabiatini ko'rsatib beradi. Atamalar ma'nosi tarixiy jarayon davomida o'zgarib, boyib va rivojlanib kelgan. O'zbek adabiyotshunoslik terminologiyasida turli tillardan o'zlashgan, milliy asosda yaratilgan va zamonaviy xalqaro atamalar o'ziga xos semantik tizim hosil qilgan.

Polisemiya, sinonimiya va antonimiya hodisalari adabiyotshunoslik atamalarida keng tarqalgan bo'lib, bu holat bir tomondan terminologik boylikni aks ettirsa, ikkinchi tomondan ilmiy kommunikatsiyada noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun adabiyotshunoslik atamalarini normlashtirib, ularning semantik chegaralarini aniq belgilash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Shuningdek, adabiyotshunoslik atamalarining semantik tahlili ularning nafaqat lug'aviy ma'nosini, balki kontekstual va funksional xususiyatlarini ham ochib berishga xizmat qiladi. Har bir atama muayyan ilmiy maktab, davr va estetik qarashlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning mazmuni ham shu omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Bu esa terminlarni o'rganishda faqatgina tarjima yoki yuzaki izoh bilan cheklanib qolmasdan, ularning ichki semantik qatlamlarini chuqur tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, globallashuv jarayonida adabiyotshunoslik terminologiyasi ham xalqaro tus olib borayotganligi sababli, turli tillardagi atamalar o'rtasidagi muvofiqlik va uyg'unlik masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, milliy terminlarni saqlab qolish bilan birga, ularni xalqaro ilmiy muhitga moslashtirish muhim vazifa hisoblanadi. Umumiy aytganda, adabiyotshunoslik atamalarining semantik tahlili ilmiy aniqlikni ta'minlash, terminologik tizimni tartibga solish hamda ilmiy muloqot samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar kelajakda adabiyotshunoslik fanining yanada rivojlanishiga, uning nazariy asoslarini mustahkamlashga va amaliy qo'llanilishini kengaytirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Qo'chqortoyev I. Adabiyotshunoslik terminlarining lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1983. — 216 bet
2. Mirzayev H. O'zbek adabiyotshunosligining tarixi. — Toshkent: Fan, 1995. — 312 bet
3. Normatov U. Adabiy tahlil asoslari. — Toshkent: Sharq, 2002. — 280 bet
4. Yo'ldoshev Q. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. — Toshkent: Fan, 2007. — 250 bet
5. Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotshunosligida terminologiya masalalari. — Toshkent: Fan, 1978. — 180 bet
6. Toshmatov N. Zamonaviy adabiyotshunoslik atamalarining semantikasi // O'zbek tili va adabiyoti. — 2015. 45–52 betlar

7. Wellek R., Warren A. Theory of Literature. — New York: Harcourt, 1956. — 374 bet
8. Abrams M.H. A Glossary of Literary Terms. — New York: Holt, 1999. — 412 bet